

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Oswald Allis, The unity of Isaiah, A Study in Prophecy. London. Tyndale Press. 1951 (σελ. 136).

Ἡ φιλολογικὴ ἐνότης τοῦ βιβλίου τοῦ Ἡσαΐου, γενομένη δεκτὴ ὑπὸ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου ἐπὶ εἴκοσι καὶ πέντε ὀλοκλήρους αἰῶνας, ἤρξατο ἀμφισβητουμένη ὑπερμεσοῦντος τοῦ 19 αἰῶνος (Döderlein) καὶ σήμερον ἀποκρούεται ὑπὸ τῆς μεγίστης πλειονότητος τῶν διαμαρτυρουμένων ἐξηγητῶν, συναινούντων καὶ τινῶν ρωμαιοκαθολικῶν διὰ λόγους, τοὺς ὁποίους ἀναπτύσσομεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν Π. Δ. Αὐτὴν τὴν ἐνότητα ἀναλαμβάνει νὰ ὑποστηρίξῃ ὁ συγγραφεὺς τῆς μετὰ χειρὸς πραγματείας, ὀρμώμενος ἐκ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς νεωτέρας κριτικῆς ἀπόρριψις τῆς ἐνότητος τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ὑπ' αὐτῆς ἀπόρριψιν τῶν προφητειῶν ἐν τῇ στενῇ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ, τ. ἔ. ὡς προορήσεων. Τὴν πραγματείαν δὲ ταύτην διαιρεῖ ὁ σ. εἰς ὀκτώ κεφάλαια, ἐν μὲν τῷ α' τῶν ὁποίων ἀναπτύσσει καὶ ἀναιρεῖ τὴν ἐν τῇ ἀρνητικῇ κριτικῇ ἐπικρατοῦσαν ὀρθολογιστικὴν ἐκδοχὴν περὶ τῆς προφητείας, ἣν θεωρεῖ ὡς ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸν ὑπερφυσικὸν χαρακτῆρα τοῦ Χριστιανισμοῦ (σ. 1-21), ἐν δὲ τῷ β' ἐξετάζει τὴν προφητείαν, ὡς θέλει αὐτὴν ἢ Βίβλος (σ. 22-38), ἐν τῷ γ' ὑπεραμύνεται τῆς ἐνότητος ὅλου τοῦ βιβλίου τοῦ Ἡσαΐου, ἀνασκευάζων τὰ κατ' αὐτῆς ἐπιχειρήματα τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς (σ. 39-50). Πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἐπικαλεῖται ἐπὶ τούτῳ καὶ τὸ ἐπιχειρημα τῆς θέσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ λεγομένου Δευτεροησαΐου (κεφ. μ') ἐν τῷ προσφάτως παρὰ τὴν Νεκρὰν θάλασσαν ἀνακαλυφθέντι χειρογράφῳ τοῦ Ἡσαΐου. Ἐν τῷ δ' κεφαλαίῳ ἐξετάζει τὰς εἰς τὸν Κύρον ἀναφερομένας προφητείας τοῦ Ἡσ. μ' - μη' (σ. 51-61) καὶ ἐν τῷ κεφ. ε' ἐπικαλεῖται ὑπὲρ τῆς θέσεως αὐτοῦ τὸ ἐν μδ' 24-28 προφητικὸν ποίημα, ἐν ᾧ ἀναδεικνύεται ἡ ὑπερβατικότης τοῦ Θεοῦ τοῦ Ἰσραὴλ (62-80). Ἐν τοῖς κεφ. ς' καὶ ζ' πραγματεύεται περὶ τοῦ «δούλου τοῦ Κυρίου» (81-86 + 87-101) καὶ ἐν τῷ κεφ. η' διὰ μακρῶν καὶ ἀραιοῦντος πειστικῶς ὑπὲρ τῆς παραδόσεως ἀσχολεῖται περὶ τὸ βασικὸν ζήτημα, ὅπερ κατ' αὐτὸν εἶναι: ἐὰν ὑπάρχῃ στενὴ συνάφεια μεταξὺ Π. καὶ Κ. Διαθήκης καὶ κατὰ πόσον τὰ μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα τῆς Κ. Διαθήκης δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πλήρωσις τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς (σ. 102-121). Ἐν κατακλείδι συνάγονται τὰ συμπεράσματα τῆς ὅλης ἐρεῦνης, ἅτινα δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ τύχωσι πολλῆς προσοχῆς παρὰ τοῦ ἀπροκαταλήπτου ἀναγνώστου (σ. 122-125). Τέλος δ' ἐν τῷ παραρτήματι διευκρινίζονται σκοτεινὰ τινὰ σημεῖα τῆς προφητείας ἐκθέσεως τοῦ συγγραφέως καὶ παρατίθεται πίναξ ὀνομάτων συγγραφέων (126-136).

Walter Eichrodt, Krisis der Gemeinschaft in Israel. Verlag Helbing und Lichtenhahn. Basel 1953 (σ. 22).

Ἡ μετὰ χεῖρας πραγματεία εἶναι πρυτανικὸς λόγος τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Βασιλείας (Basel) διαπρεποῦς καθηγητοῦ τῆς ἐρμηνείας τῆς Π. Διαθήκης, γνωστοῦ ἔξ ἄλλων τε δημοσιευμάτων αὐτοῦ, μάλιστα δ' ἐκ τῆς σπουδαιότητος τριτόμου «Θεολογίας τῆς Π. Διαθήκης». Ὁ κ. Eichrodt, ὅστις καὶ ἐν ἄλλοις αὐτοῦ δημοσιεύμασιν ἔχει ἀσχοληθῆ περὶ τὸ κοινωνικὸν περιεχόμενον τῆς Π. Δ., πραγματεύεται ἐνταῦθα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰεζεκιήλ περὶ τῆς κρίσεως, ἣν ὑπέστη ἡ Ἰσραηλιτικὴ κοινωνία διὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ βασιλείου τοῦ Ἰούδα (586). Ὁ ἐν λόγῳ προφήτης εἶναι ὁ ἀποφασιστικῶς ἀντιμετωπίσας τὴν κρίσιν ἐκείνην, ὑπερνικήσας τὸ ἄχρι τότε κρατοῦν παρὰ τῷ Ἰσραὴλ κοινωνικὸν ἰδανικὸν καὶ νέαν ὁδὸν πρὸς τὴν κατεϋθύνουν ταύνην χαράξας διὰ τῆς ἀναδείξεως τῆς ἰδέας τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς προσωπικῆς ἐκάστου εὐθύνης ἔναντι τῆς ἀκράτου κοινωνιοκρατικῆς ἀντιλήψεως τῆς ἐποχῆς του, τῆς ἐκφραζομένης διὰ τῆς παροιμιώδους ρήτρας «οἱ πατέρες ἔφαγον ὄμφακας καὶ οἱ ὀδόντες τῶν τέκνων ἐγομφίασαν» (Ἰεζ. ιη' 2). Ἡ ἀνάδειξις ὁμοῦ τῆς ἰδέας τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης καὶ ἐν γένει ὁ ὑπὸ τοῦ προφήτου Ἰεζεκιήλ ἐκπροσωπούμενος θρησκευτικὸς καὶ ἠθικὸς ἀτομισμὸς συνδυάζεται μετὰ τῆς κοινωνικῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, συμφώνως πρὸς τὸν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους κοινωνικὸν χαρακτῆρα τῆς Ἰσραηλιτικῆς θρησκείας, ὅστε νὰ μὴ ἐπιτρέπεται νὰ γίνηται λόγος περὶ τοῦ θριάμβου τῆς ἀτομοκρατίας παρὰ τῷ Ἰεζεκιήλ. Ὁ προφήτης οὗτος ὀραματίζεται νέαν κοινωνίαν πνευματικὴν καταλαμβάνουσαν τὴν θέσιν τῆς παλαιᾶς λατρευτικῆς κοινωνίας τοῦ Ἰσραὴλ. Ἡ μικρὰ πραγματεία περιέχει λεπτὰς παρατηρήσεις ἐνδιαφερούσας οὐ μόνον τὸν ἐρμηνευτὴν τῆς Π. Δ., ἀλλὰ καὶ τὸν ἀσχολούμενον περὶ τὴν ἱστορίαν τῶν κοινωνικῶν θεωριῶν καθ' ὄλου.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

B. C. Butler, The originality of St. Mathew. A critique of the Two - Document Hypothesis. Cambridge University Press. 1951 (σελ. 179).

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ προτεινομένη πρὸς λύσιν τοῦ συνοπτικοῦ προβλήματος θεωρία περὶ δύο πηγῶν, ἥς ὡς εἰσηγητῆς μὲν θεωρεῖται συνήθως ὁ ἐπιφανὴς Γερμανὸς φιλόλογος K. Lachmann (1835), συστηματοποιητῆς δ' ὁ ἐπίσης ἐπιφανὴς ἀνατολιστὴς G. A. Ewald (1849), εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα σήμερον ἐν τῇ προτεσταντικῇ ἐπιστήμῃ τῆς Κ. Διαθήκης, τροποποιουμένη δ' ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς παλαιότητος ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως γίνεται δεκτὴ καὶ ὑπὸ πολλῶν ρωμαιοκαθολικῶν ἐρμηνευτῶν. Ἐξ ἄλλου ὁμοῦ ἡ θεωρία αὕτη, καθ' ἣν τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Μάρκου εἶναι τὸ παλαιότατον τῶν συνοπτικῶν, ἐπ' αὐτοῦ δὲ καὶ ἐπὶ τινος ἄλλης γραπτῆς πηγῆς περιεχομένης λόγους τοῦ Κυρίου καὶ ταυτιζομένης ὑπὸ πολλῶν πρὸς τὰ «Κυριακὰ

Λόγια», ὡς ὀνομάζει τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον ὁ Παπίας, στηρίζεται τό τε εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου καὶ τὸ τοῦ Λουκᾶ, ἢ θεωρία, λέγομεν, αὕτη, κατεπολεμήθη γενναίως ὑπ' ἄλλων τε καὶ ὑπὸ τοῦ Zahn καὶ ἀκριβῶς ἡ ἀνεπάρκεια αὐτῆς ἔδωκεν ἀφορμὴν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὴν ἐμφάνισιν δύο νέων θεωριῶν, τῆς τοῦ Streeter (περὶ 4 πηγῶν καὶ μάλιστα τῆς λεγομένης *μορφολογικῆς κριτικῆς μεθόδου* (Formgeschichtliche Methode). Ἐπὶ τῆς θεωρίας περὶ τῶν δύο πηγῶν ἀσκεῖ ἐν τῷ προκειμένῳ σπουδαίῳ μελετήματι ριζοσπαστικωτέραν κριτικὴν ὁ B. Butler, ἐφαρμόζων πιστῶς τὴν αὐτὴν φιλογικὴν καὶ κριτικὴν μέθοδον, ἣν χρησιμοποιοῦσι καὶ οἱ ὑποστηρικταὶ τῆς εἰρημένης θεωρίας. Τὴν μονογραφίαν ταύτην διαιρεῖ ὁ συγγραφεὺς εἰς ἔνδεκα κεφάλαια. Ἐν τῷ α' καὶ β' τῶν κεφαλαίων τούτων προσπαθεῖ διὰ θετικῶν (σελ. 1 - 22) καὶ ἀρνητικῶν ἐπιχειρημάτων (σ. 23 - 36), ἐπὶ τῇ βάσει συγκρίσεως ὀρισμένων χωρίων τῶν τριῶν συνοπτικῶν νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἀνύπαρκτον τῆς λεγομένης πηγῆς τῶν Λογίων, τῆς χαρακτηριζομένης διεθνῶς ὡς Q (Quelle=πηγή). Ἐν τῷ γ' κεφ. ἐνισχύων τὴν κριτικὴν τοῦ ὑποστηρίζει τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ Ματθαίου διὰ συγκρίσεως τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους ὀμιλίας τοῦ Λουκᾶ πρὸς τὴν τοῦ Ματθαίου (σ. 37 - 48). Ἐν τῷ δ' κεφ. συγκρίνει πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς γνώμης του καὶ ἄλλα παράλληλα χωρία τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Λουκᾶ (49 - 61). Ἐν τῷ ε' κεφ. ὀμιλεῖ ἰδιαιτέρως περὶ τῆς σχετικῆς πρὸς τὴν θεωρίαν ταύτην πλάνης τοῦ Lachmann (62 - 71). Ἐν τῷ ς' κεφ. εἰς ἐνίσχυσιν τῆς *πρωτοτυπίας* τοῦ Ματθαίου πραγματεύεται περὶ τῶν μεγάλων ὀμιλιῶν τοῦ Κυρίου παρ' αὐτῷ, συγκρίνων τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο πρὸς τὸ τοῦ Μάρκου (72 - 106). Ἐν τῷ ζ' κεφ. ἐπικαλεῖται ἐπὶ τούτῳ τὰς γνώμας τῶν Ἀγγλοσαξόνων κριτικῶν Streeter καὶ Burney περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Μάρκου χρησιμοποίησεως τῆς Q (107 - 122). Ἐν τοῖς κεφ. η' καὶ θ' ἐξετάζει διάφορα χωρία τοῦ Μάρκου, ἅτινα ἔχουσι δευτερεύουσαν σημασίαν ἐναντι τοῦ Ματθαίου (123 - 137), ἔπειτα δὲ τὰ διπλοφανῆ χωρία τοῦ Ματθαίου, ἅτινα θεωρεῖ ὡς μαρτυροῦντα ἐπίσης περὶ τῆς ἀπ' αὐτοῦ ἐξαρτήσεως τοῦ Μάρκου (138 - 146). Ἐν τῷ ι' κεφ. ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν μάλιστα τοῦ Lagrange καὶ τοῦ Charman, *πραγματεύεται περὶ τῶν ἀραματισμῶν* τοῦ Ματθαίου, ἐξ ὧν ἀποκλείεται ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἐν αὐτῷ πρόκειται περὶ βελτιώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ὕφους τοῦ Μάρκου ὑπὸ Ἑλληνοσ συγγραφέως καὶ ἐνισχύεται ἡ πιθανότης, ὅτι πρόκειται εἴτε περὶ ἑλληνικῆς μεταφράσεως ἐξ ἀραμαϊκοῦ πρωτοτύπου εἴτε περὶ βιβλίου συνταχθέντος πρωτοτύπως ἑλληνιστὶ ὑπὸ συγγραφέως κατέχοντος μὲν τὴν ἑλληνικὴν, διανοουμένου δὲ συνήθως ἀραμαϊστὶ (147 - 156). Τέλος δ' ἐν τῷ ια' κεφ. πειράται νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι ὁ Μᾶρκος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοῦ Ματθαίου καὶ ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ καταγράφας τὴν *αὐτοβιογραφίαν* τοῦ Ἀπ. Πέτρου, ἐπωφεληθεὶς καὶ τὸν Ματθαῖον, καὶ ὅτι ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Μάρκου εὗρισκόμεθα πρό τιнос «προσυπογραφῆς» τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἐκ μέρους αὐτοῦ τοῦ Πέτρου (157 - 169).

Ἡ περισπούδαστος πραγματεία, ἣτις καὶ ἂν μὴ θεωρηθῆ ὡς συντρίβουσα ἀνεπανορθώτως τὴν περὶ δύο πηγῶν θεωρίαν τοῦ συνοπτικοῦ προβλήματος, οὐχ ἦττον ὁμως καταδεικνύει πάσας τὰς ἀσθενεῖς αὐτῆς πλευρὰς καὶ πιστοποιεῖ τὸ ἀπαράδεκτον αὐτῆς, κατακλείεται δι' ἀπερίττου ἐπιλόγου καὶ διὰ πίνακος τῶν χρησιμοποιουμένων χωρίων τῆς Κ. Διαθήκης.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Wilhelm Michaelis, Das Ältestenamt der Christlichen Gemeinde im Lichte der Heiligen Schrift. Berchtold Haller - Verlag. Bern, 1953 (σελ. 176).

Τὸ μετὰ χεῖρας βιβλίον ὀφείλεται εἰς τὸν γνωστὸν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Βέρνης διαμαρτυρόμενον καθηγητὴν τῆς ἐρμηνείας τῆς Κ. Δ., περὶ πλεῖστα ἔργα τοῦ ὁποίου ἔχομεν ἀσχοληθῆ ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων καὶ πρὸ τοῦ πολέμου καὶ μετ' αὐτόν. Στηριζόμενος ὁ συγγραφεὺς ἐπὶ τε τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης καὶ ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς νεωτάτας σχετικὰς πρὸς τὸ θέμα αὐτοῦ ἐργασίας τῶν Ed. Schweitzer, Menoud, Cullmann κ. ἄ., παρακολουθεῖ τὴν γένεσιν τοῦ ἀξιώματος τῶν «πρεσβυτέρων» (ὡς νοεῖται τοῦτο ὑπὸ τῶν διαμαρτυρομένων) καὶ τὴν ἀποδιδομένην εἰς αὐτὸ ἐν τῇ παναρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ σπουδαιότητα ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ παρασχη συμβολὴν τινα εἰς τὴν ἀνακαίνισιν καὶ ἀναζωογόνησιν τοῦ θεσμοῦ τῶν «πρεσβυτέρων» ἐν τῷ συγχρόνῳ προτεσταντισμῷ. Ἡ πραγματεία αὕτη διαιρεῖται εἰς δέκα κεφάλαια. Ἐν τῷ α' τούτων, μετὰ τὴν σχετικὴν εἰσαγωγὴν, ἀναζητοῦνται αἱ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ βάσεις τοῦ πνευματικοῦ ἀξιώματος τῶν «πρεσβυτέρων» (σ. 9-12). Ἐν τῷ β' κεφ. ἐξετάζεται ὁ θεσμὸς τῶν Ἰουδαίων πρεσβυτέρων κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰ. Χριστοῦ (σ. 13-21). Ἐν τῷ γ' κεφ. ὁ λόγος εἶναι περὶ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, μετὰ τῶν ὁποίων οὐδεμία θέσις «πρεσβυτέρου» ὑπάρχει (σ. 22-25). Ἐν τῷ δ' κεφ. ἐξετάζεται ἡ ἐν τῇ πρώτῃ Ἐκκλησίᾳ θέσις τῶν «πρεσβυτέρων», ὧν ἡ ἀρμοδιότης κατὰ τὸν κ. Μ. περιορίζετο ἐν τῇ Ἱερουσαλὴμ (σ. 26-41) καὶ ἐν τῷ ε' ὁ λόγος περὶ τοῦ θεσμοῦ τούτου ἔξω τῆς πρώτης ἐκκλησίας (σ. 42-43). Ἐν τῷ ς' κεφ. ὁ σ. πραγματεύεται περὶ τῆς θέσεως τοῦ θεσμοῦ τούτου ἐν ταῖς ὑπὸ τοῦ Ἀποστ. Παύλου ἰδρυθείσαις ἐκκλησίαις (σ. 44-65). Ἐν τῷ ζ' κεφ. ἐξετάζεται τὸ ζήτημα τῆς ἐκλογῆς καὶ ἐγκαθιδρύσεως τῶν πρεσβυτέρων ἐν τῇ ἀρχαιοτάτῃ ἐκκλησίᾳ (66-82) καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σχετικῶν χωρίων διαδηλοῦται ἡ προτίμησις τοῦ σ. ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ Menoud, καθ' ἣν ταῦτα ἐγένοντο οὐχὶ μόνον διὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ διὰ τῶν ἀποστόλων ἢ τῶν βοηθῶν αὐτῶν, συνεργούσης (ἂν καὶ οὐχὶ ἀπαραιτήτως) καὶ τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς ὃ γεγονὸς σχετίζεται τὸ μέγα κύρος τῶν πρεσβυτέρων, τοῦ καθεστῶτος τούτου ἰσχύοντος οὐ μόνον ἐν ταῖς παυλείοις κοινότησιν, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτῶν. Ἐν τῷ η' κεφ. ὁ σ. πραγματεύεται περὶ τῆς σχέσεως τῶν πρεσβυτέρων πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὴν μεταποστολικὴν ἐποχὴν,

καθ' ἣν οὗτος, ἐμμένων εἰς τὴν προτεσταντικὴν ἄρνησιν τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς, παραδέχεται ὅτι ἡ εἰρημένη δικαιοδοσία τῶν Ἀποστόλων μετεδόθη εἰς τὰς κοινότητες, ὡς τὸν φορέα τῶν χαρισμάτων, καὶ ὅτι τὸ ἀξίωμα τῶν πρεσβυτέρων ἐξηφανίσθη ἑνωρῶς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ ὡς λαϊκὸν ἀξίωμα ἢ μᾶλλον μετεσχηματίσθη εἰς κληρικὸν ἀξίωμα, ἵνα ἀποκατασταθῇ διὰ τῆς Μεταρρυθμίσεως, πλὴν οὐχὶ ὡς κυριαρχία, ἀλλ' ὡς διακονία (σ. 83-91). Ἐν κεφ. θ' ὁ λόγος εἶναι περὶ τῶν καθηκόντων τῶν πρεσβυτέρων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Κ. Διαθ., καθηκόντων διδακτικῶν (σ. 92-158). Τέλος ἐν τῷ ι' κεφ., συμφώνως πρὸς τὸν ἰδιαίτερον σκοπὸν τοῦ βιβλίου τούτου, ῥίπτεται βλέμμα εἰς τὴν παρούσαν κατάστασιν τῶν προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν (καὶ κυρίως τῶν ἐν Ἑλβετίᾳ καὶ Γερμανίᾳ) καὶ συνάγονται τὰ ἐκ τῆς ἐρεύνης ταύτης σχετικὰ συμπεράσματα (157-161). Τὸ ἀξιόλογον βιβλίον ὅπερ, παρὰ τὸ προτεσταντικὸν πνεῦμα, οὐτινος ἐμφορεῖται, ἐνδιαφέρει ἀρκούντως καὶ τὸν ὀρθόδοξον θεολόγον, κατακλείεται διὰ πίνακος τῶν ἐν αὐτῷ χρησιμοποιουμένων βιβλικῶν χωρίων (172-176).

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Hendrik van Oyen, Evangelische Ethik. I. Grundlunen. Die Anwaltschaft des Geistes, Verlag Fr. Reinhard, Basel 1953 (σελ. 228).

Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ εἶναι ἐκ τῶν θεολογικῶν ἐπιστημῶν ἴσως ἡ μάλιστα περιμάχητος ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου τε καὶ μορφῆς καὶ δὴ καὶ μεθόδου. Τοῦτο λέγοντες δὲν νοοῦμεν μόνον τὰς μεταξὺ τῆς Καθολικῆς καὶ τῆς Προτεσταντικῆς Ἠθικῆς διαφορὰς, ἀλλὰ καὶ τὰς παρατηρουμένας ἐν αὐταῖς ταῖς Προτεσταντικαῖς ἢ Εὐαγγελικαῖς λεγομέναις Ἠθικαῖς, αἵτινες, ἢ τοῦλάχιστον αἱ κυριώτεραι τούτων, παρουσιάζουσιν μείζονα ἢ ἐλλάσσονα πρωτοτυπίαν. Ἐπὶ τῇ πρωτοτυπίᾳ αὐτῆς διακρίνεται καὶ τὸ μετὰ χεῖρας α' τεῦχος τῆς Εὐαγγελικῆς Ἠθικῆς, ὡς διδάσκει αὐτὴν ἐν τε τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τῷ Λαϊκῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἑλβετικῆς Βασιλείας ὁ διαπρεπὴς Ὁλλανδὸς καθηγητῆς van Oyen, ἐν τῷ ὁποίῳ τεύχει ἐκτιθενται αἱ βάσεις τῆς Χριστ. Ἠθικῆς, ὡς ἀντικαθίσταται αὐτὴν ὁ συγγραφεύς. Ἡ κυριωτάτη πρωτοτυπία τοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι, συμφώνως καὶ πρὸς τὸν ὑπότιτλον αὐτοῦ (Die Anwaltschaft des Geistes), ἡ Εὐαγγελικὴ Ἠθικὴ ἐκλαμβάνεται ὡς προῖόν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς ἐπιδράσεως («παρκαλήσεως») τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὁ Χριστὸς κατὰ τὸν συγγραφέα δὲν ἐμφανίζεται μετὰ φόρτου νομικῶν ἀξιώσεων πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' ἐξασφαλίζει εἰς αὐτούς, πειραζομένους ὑπὸ τῶν δυνάμεων τοῦ σκότους, τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ, ἥτις βοηθεῖ αὐτούς εἰς νέαν ζωὴν καὶ διὰ τῆς ὁποίας δημιουργεῖται τὸ χριστιανικὸν ἦθος. Ἐν τούτῳ ἐγκείται ἡ μυστηριώδης ἐνέργεια τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐν τῇ ἐπιδράσει εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων,

καὶ τοῦτο ἐκδεχόμενος ὡς «μίμησιν τοῦ Χριστοῦ» προσπαθεῖ ὁ σ. νὰ σκιαγραφήσῃ τὸ χριστιανικὸν ἦθος.

Τὴν ὕλην τοῦ α' τεύχους κατανέμει ὁ σ. εἰς τρία κύρια μέρη, ὅσα εἶναι καὶ αἱ θεολογικαὶ λεγόμεναι ἀρεταί, δηλ. ἡ πίστις, ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐλπίς. Ἐν μὲν τῷ α' μέρει (σ. 13-114) ἐξετάζονται ἡ σχέσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ τῆς πίστεως καὶ δὴ καὶ τῆς Δογματικῆς πρὸς τὴν Ἑθικὴν, αἱ ἔννοιαι τῆς δικαιοσύνης, ἀγιότητος, εἰκόνοσ τοῦ Θεοῦ, εὐθύνης, ὡς καὶ ἡ ἔννοια τοῦ κακοῦ καὶ γίνεται λόγος περὶ τῶν πειρασμῶν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ κόσμῳ, περὶ τοῦ καινοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Εὐαγγελίου πρὸς τὸν Νόμον. Ἐν τῷ β' μέρει (σ. 115-215) ἐξετάζονται κατὰ πλάτος τὰ διάφορα εἶδη τῆς ἀγάπης (ἔρωσ, φιλία, ἀγάπη) καὶ ἀναλύεται ἡ ἔννοια τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, ὡς καὶ ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας κατὰ τὴν Κ. Διαθήκην. Τέλος ἐν τῷ γ' μέρει, ὅπερ ἐπιγράφεται «ἐλπίς», ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς *δοκιμῆς*, ἣτις «κατεργάζεται» τὴν ἐλπίδα καὶ προσδιορίζει τὴν «ἀπολογία» περὶ τῆς ἐν ἡμῖν ἐλπίδος», καὶ περὶ τῆς *χαρᾶς*, ἣτις εἶναι ἀναποσπάστως συνδεδεμένη μετὰ τῆς ἐλπίδος.

Τὸ βιβλίον μὴ ἀπευθυνόμενον πρὸς τοὺς θεολόγους, ἀλλὰ καὶ πρὸς εὐρύτερον κύκλων ἀνθρώπων μετὰ θρησκευτικῶν ἠθικῶν καὶ φιλοσοφικῶν διαφερόντων, διακρίνεται διὰ τὴν ἐμβριθίαν τῆς σκέψεως καὶ τὴν σαφήνειαν, ὡς καὶ διὰ τὸν ἔντονον χριστιανικὸν παλμὸν καὶ τὴν σχετικὴν αὐτοτέλειαν καὶ νηφαλιότητα, μεθ' ἧς χειρίζεται τὰ ὕψιστα προβλήματα τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως ἐξ ἐπόψεως χριστιανικῆς. Ἀκριβῶς δὲ διότι ἀπευθύνεται πρὸς τοιοῦτο μεικτὸν ἀναγνωστικὸν κοινόν, ἀποφεύγει τὰς αὐστηρὰς θεολογικὰς συζητήσεις καὶ τὰς ὑποσημειώσεις, χωρὶς νὰ παραλείπῃ τὴν ἀπόκρουσιν τῶν ὑπὸ τῆς νεωτέρας καὶ νεωτάτης αὐτονόμου λεγομένης Ἑθικῆς προτεινομένων λύσεων.

Τοιοῦτο ὄν τὸ ὠραῖον τοῦτο βιβλίον καὶ ἀναγινωσκόμενον λίαν εὐχαρίστως καὶ ἐπωφελῶς καὶ ὑπὸ τῶν μὴ θεολόγων, συνιστᾶται οὐ μόνον εἰς αὐτούς, καὶ δὴ τοὺς παιδαγωγοὺς καὶ φιλοσόφους καὶ νομικοὺς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς γερμανομαθεῖς ὀρθοδόξους θεολόγους, οἵτινες δὲν εἶναι δυνατὸν εἰμὴ νὰ διαφωνῶσιν ἐν πολλοῖς σημείοις πρὸς τὸν συγγραφέα, τηρουμένων δ' ὁμῶς τῶν ἀπαραιτήτων ἐπιφυλάξεων πολλὰ ἔχουσι νὰ διδασχῶσιν ἐξ αὐτοῦ. Εὐχῆς δ' ἔργον εἶναι νὰ μὴ βραδύνη ἡ δημοσίευσίς καὶ τῶν ὑπολοίπων τευχῶν, ἐν οἷς πρόκειται νὰ ἐξετασθῶσι τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν *ἐργασίαν*, τὸν *γάμον* καὶ τὴν *πολιτείαν* τόσον φλέγοντα σήμερον ἠθικὰ θέματα.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Hans J. Schoeps, Vorläufer Spenglers. Studien zum Geschichtspessimismus im 19 Jahrhundert. Leiden - Köln Verl. E. Brill. 1953 (σελ. 98).

Ἐν τῷ μετὰ χεῖρας λίαν ἐνδιαφέροντι μελετήματί του ὁ ἐν τῷ πανεπι-

στημίῳ τῆς Ἑρλάγγης καθηγητῆς τῆς «Ἱστορίας τῆς θρησκείας καὶ τοῦ πνεύματος» (Religions und Geistesgeschichte) πραγματεύεται περὶ τῶν προδρομῶν τοῦ γνωστοῦ ἀπαισιόδοξου φιλοσόφου τῆς ἱστορίας Oswald Spengler, συγγραφέως τοῦ πολυκρότου βιβλίου *Der Untergang des Abendlandes* (1922). Ὡς τοὺς δύο κυριωτάτους προδρόμους τοῦ Spengler ἐμφανίζει καὶ περιγράφει ἐνταῦθα παραστατικώτατα καὶ ἐν πάσῃ ἐμβριθείᾳ ἀναλύων τὰ βιβλία αὐτῶν ὁ συγγραφεὺς, τὸν διαμαρτυρούμενον καθηγητὴν τοῦ διουκητικοῦ δικαίου ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Μαρβούργου Karl Vollgraff καὶ τὸν ρωμαιοκαθολικὸν καθηγητὴν τῆς ἀρχαιογνώσιας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Μονάχου Peter von Lassaulx, ἀμφοτέρους ἀναπτύξαντας γονιμοτάτην συγγραφικὴν δρᾶσιν περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Ἐκ τῶν δύο τούτων προφητικῶν φιλοσόφων τῆς ἱστορίας, ὧν ὁ δευτερός ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ πρώτου, ὁ μὲν Vollgraff ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ Spengler, ὁ δὲ Lassaulx ἐπὶ τοῦ Jakob Burkhardt, ὅστις, ὡς καὶ ὁ Nietzsche, ὑπέστη διὰ μέσου τοῦ Lassaulx καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Vollgraff, καθὼς καὶ ὁ Spengler ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν πάντων τούτων. Τὸ περισπούδαστον μελέτημα διαίρεται εἰς τρία κεφάλαια, ἕξ ὧν ἐν μὲν τῷ α' ὁ λόγος εἶναι περὶ τοῦ Vollgraff (σελ. 1 - 30), ἐν δὲ τῷ β' περὶ τοῦ Lassaulx (σ. 31 - 63) καὶ ἐν τῷ γ' διακριβοῦνται καὶ παρακολουθοῦνται ἱστορικῶς αἱ σχετικαὶ ἰδεολογικαὶ γραμμαὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν (64 - 81). Ἐν παραρτήματι παρατίθενται αἱ περὶ τῆς σημερινῆς ἐμφανίσεως τῶν Ρώσων ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς μετὰ τῶν Ἀμερικανῶν συγκρούσεως αὐτῶν καταπληκτικαὶ πρὸ ἑκατὸν ἑτῶν προφητεῖαι τοῦ Alexis de Toqueville ἐν Γαλλίᾳ, τοῦ Donoso Cortès ἐν Ἰσπανίᾳ καὶ τοῦ Bruno Bauer ἐν Γερμανίᾳ (σ. 82 - 94). Τέλος παρέχεται πλουσία βιβλιογραφία (95 - 98).

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Kurt Aland, Zur Liste der Griechischen Neutestamentlichen Handschriften. Sonderdruck aus Theolog. Literaturzeitung 1953. Num. 8/9. Στ. 445 - 496.

Ἐν ἔτει 1933 ὁ γνωστὸς καθηγητῆς Ernst von Dobschütz, ὅστις ἐπέπρωτο νὰ ἀποθάνῃ τῷ 1934 ἅμα τῇ ἐπιστροφῇ εἰς Γερμανίαν ἐκ τοῦ εἰς Ἑλλάδα ἐπιστημονικοῦ του ταξιδίου, εἶχεν ἐκδώσει τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐκπονηθεῖσαν συνέχειαν τοῦ καταλόγου τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Κ. Διαθήκης τοῦ ἀλησιμονήτου ἐρευνητοῦ C. R. Gregory. Νῦν ὁ καθηγητῆς κ. Aland προωθῶν τὴν προσπάθειαν ἐκείνην δημοσιεύει συνέχειαν καταλόγου τοῦ Dobschütz ἐν τῇ *Theolog. Literaturzeitung*, τοῦ σχετικοῦ τεύχους τῆς ὁποίας ἀπόσπασμα εἶναι τὸ παρὸν τεύχος. Καὶ ὁ νέος κατάλογος θὰ ἀποτελέσῃ πολύτιμον συμβολὴν οὐ μόνον εἰς τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἀναθεώρησιν καὶ περαιτέρω προαγωγὴν τοῦ ὑπὸ τοῦ Gregory ἀναληφθέντος βαρέος ἔργου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ὑπὸ Ἀμερικανῶν καὶ Ἀγγλων ἐρευνητῶν

σχεδιαζομένην πολύτομον «διεθνή ἔκδοσιν» τῆς Ἑλληνικῆς Κ. Διαθήκης, ἣτις θὰ ἐξυπηρετηθῆ σπουδαίως καὶ ὑπὸ τοῦ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Βορειοαμερικανικοῦ Κογκρέσσου ἀποθησαυριζομένου πλουσιωτάτου ὕλικου ἐκ χειρογράφων κλπ.

Π. Ι. Μ.

Theologische Zeitschrift. Ἐξεδόθησαν τὰ ὑπ' ἀριθ. 3 καὶ 4 τεύχη τοῦ λαμπροῦ τούτου ἑλβετικοῦ περιοδικοῦ, τοῦ ἐκδιδομένου ὑπὸ τῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Βασιλείας θεολογικῆς σχολῆς. Ἐκ τῶν περιεχομένων τῶν τευχῶν τούτων σημειοῦμεν τὰς ἑξῆς μελέτας: Die Stellung der Gebira im Staate Juda ὑπὸ G. Molin, Die Frage nach der Objektivität der Exegese des Origenes (J. Läubli), Emmanuel Hirschs Geschichte der neueren Evangel. Theologie und ihre Bedeutung (E. Buess), Die Rolle des Kyros bei Deuterjesaja (E. Jenni), Objektivierendes und Existentielles Denken (H. Ott), ἀναμείκτους παρατηρήσεις καὶ βιβλιογραφικὰ σημειώματα.

Π. Ι. Μ.

«*The Greek Orthodox Theological Review*». Volume I. August, 1954. Number 1, p. p. 90. Published quarterly by the Greek Orthodox Theological Institute, 50 Goddard Avenue, Brookline 46, Massachusetts, U. S. A.

Γηθοσύνως χαιρετίζομεν τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἀνωτέρω ἑλληνικοῦ ὀρθόδοξου θεολογικοῦ περιοδικοῦ ἐν ἀγγλικῇ γλώσσῃ, ὅπερ προῶρισται νὰ παρουσιάσῃ εἰς τὸν συνήθως ἀγνοοῦντα τὰ καθ' ἡμᾶς ἀγγλόφωνον ἰδίᾳ κόσμον τὴν ἑλληνικὴν ὀρθόδοξον θεολογικὴν σκέψιν. Τὸ δυσχερὲς τοῦτο ἔργον ἀνέλαβεν ἡ ἐν Brookline τῆς Βοστώνης λειτουργοῦσα Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς, καὶ δὴ ὁ διευθυντής τῆς Σχολῆς πανοσιολογ. ἀρχιμ. Νίκων Πατριναῖκος μὲ βοήθον τὸν πτυχιούχον τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν πανοσιολογ. ἀρχιμ. Ζαχαρίαν Εἰντάραν καὶ ἀντιπρόσωπον ἐν Εὐρώπῃ τὸν γράφοντα τὰς γραμμὰς ταύτας. Ἡ ὄλη δὲ προσπάθεια τελεῖ ὑπὸ τὴν εὐλογία καὶ τὴν πρόνοιαν τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς Μιχαήλ, τὸ ἐγνωσμένον διαφέρον καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ ὁποίου πρὸς τὰ θεολογικὰ γράμματα ἐγγυῶνται τὴν ἀπρόσκοπτον ἔκδοσιν τοῦ νέου περιοδικοῦ. Ἐν τῷ ἀνά χεῖρας πρώτῳ τεύχει αὐτοῦ δημοσιεύονται τὰ ἐπόμενα: α') Εἰσαγωγικὸν σημεῖωμα τοῦ ἀρχιμ. Ν. Πατριναῖκου (σ. 3-6), ἐν τῷ ὁποίῳ ἐκτίθεται ἡ στάσις τῆς Ὀρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς συγχρόνου οἰκουμενικῆς ἐκκλησιαστικῆς κινήσεως καὶ ἡ θέσις αὐτῆς ἐν τῷ Παγκοσμίῳ Συμβουλίῳ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῇ Β' γενικῇ συνελεύσει αὐτοῦ ἐν Evanston κατὰ τὸν παρελθόντα Αὐγουστον, ἐν συνεχείᾳ δὲ δημοσιεύεται ἀγγλικῇ μετάφρασις τοῦ περιφήμου διαγγέλματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου «πρὸς τὰς ἀπανταχοῦ Ἐκκλησίας

τοῦ Χριστοῦ» τοῦ ἔτους 1920 (σ. 7-9), ὅπερ τὸ πρῶτον καθώρισε τὴν στάσιν τῆς Ὁρθοδοξίας πρὸς τὸν ἑτερόδοξον χριστιανικὸν κόσμον. β') The Tensions of the World and our Unity in Christ (σ. 10-15), λόγος ἔκφωνηθεὶς ὑπὸ τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς Μιχαὴλ τῇ 27 Αὐγούστου 1954 ἐν τῷ συνεδρίῳ τοῦ Evanston. γ') On the Schism of the Greek and Roman Churches (σ. 16-24) ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Δ. Γιαννακοπούλου, ὅστις, ἀφοῦ ἐν ἀρχῇ ἀναφέρεται εἰς τὸ λατινικὸν σχίσμα τοῦ ἔτους 1054 ὑπὸ τοῦ καρδινάλιου Οὐμβέρτου καὶ τὴν ἀπόπειραν ἐπανενώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Λυῶνος τῷ 1274, ἀσχολεῖται ἀκολούθως περὶ ἔγγραφοι τοῦ Πάπα Νικολάου III ἀπὸ τοῦ ἔτους 1278, ἀναφερόμενον εἰς τὸ αὐτὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς. δ') The Problem of our Time (σ. 25-29) ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ι. Θεοδοωρακοπούλου, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ σημερινῇ κοινωνίᾳ. ε') The nature and proper uses of Reason according to the Greek Orthodox Tradition (σ. 30-37) ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Κ. Καβαρνοῦ, ὅστις παρέχει περίληψιν τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων καὶ μάλιστα τῶν μυστικῶν καὶ ἀσκητικῶν θεολόγων περὶ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ τῆς χρήσεως αὐτοῦ ἐν τῇ θεωρίᾳ καὶ τῇ ζωῇ τῇ κατὰ Χριστόν. ς') Ways of accepting Non—Orthodox Christians into the Orthodox Church (σ. 38-47) ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ἰω. Καρμίρη, ὑφ' οὗ ἐρευνᾶται ὁ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν Συνόδων κανονικὸς καθορισμὸς τοῦ τρόπου τῆς εἰσδοχῆς τῶν αἰρετικῶν καὶ τῶν σχισματικῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἡνωμένην καὶ ἀδιαίρετον Ἐκκλησίαν. ζ') Man—the Image of God according to the Greek Fathers (σ. 48-62) ὑπὸ τοῦ ἀρχιμ. Ζ. Σιντάρρα, μελέτη ἐκτιθεμένη τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἑλλήνων Πατέρων περὶ τοῦ «κατ' εἰκόνα καὶ τοῦ καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ ἀνθρώπου. η') Man and his true Life according to the Greek Orthodox Service Book (σ. 63-83) ὑπὸ τοῦ αἰδ. Ι. Ρωμανίδου, μελέτη περιέχουσα τὴν ὀρθόδοξον ἀνθρωπολογίαν τοῦ μεγάλου Εὐχολογίου. θ') Τέλος ἐπισυνάπτονται δύο βιβλιογραφικὰ σημειώματα. Νομίζομεν ὅτι καὶ ἐν τῆς ἀπλῆς ταύτης παραθέσεως τῶν περιεχομένων τοῦ κυκλοφορήσαντος τεύχους τοῦ νέου θεολογικοῦ περιοδικοῦ καταφαίνεται ἡ μεγάλη σημασία καὶ ἀξία αὐτοῦ, ἥτις ἤδη ἀνεγνωρίσθη καὶ ὑπὸ διαπρεπῶν μελῶν τοῦ συνεδρίου τοῦ Evanston, εἰς τὰ ὅποια διενεμήθη τοῦτο. Ὅθεν δὲν ἔχομεν παρὰ νὰ εὐχηθῶμεν αὐτῷ ἀπρόσκοπτον τὴν ἔκδοσιν καὶ πᾶσαν πρόοδον πρὸς ἔκφρασιν καὶ διατύπωσιν ἀπὸ τῶν στηλῶν του τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς θεολογικῆς σκέψεως, ἐπὶ πλεον δὲ νὰ συγχαρῶμεν τοὺς σχόντας τὴν πρωτοβουλίαν καὶ ἀναλαβόντας τὴν εὐθύνην τοῦ τοιοῦτου ἔγγειοήματος, οἷς πᾶσι πολλὰ ὀφείλονται χάριτες.

Δ. Ε. Εὐαγγελίδη, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων. Ἔκδοσις Ἑταιρείας τῶν Φίλων τῆς Βυζαντινῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1954, σελίδες 98, εἰκόνες 13, πίνακες ἐκτός κειμένου 32.

Τοῦτο εἶναι τὸ τέταρτον ἐκλαϊκευτικὸν δημοσίευμα τῆς ἐν Θεσσαλονίκη «Ἑταιρείας τῶν Φίλων τῆς Βυζαντινῆς Μακεδονίας», ἀφιερωμένον εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκέων, τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησίαν τοῦ 11ου αἰ. (τοῦ ἔτους 1044) τὴν ἄλλοτε γνωστὴν Καζαντζηλὰρ Τζαμί. Συγγραφεὺς τοῦ μικροῦ τούτου βιβλίου εἶναι ὁ καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον κ. Δ. Εὐαγγελίδης. Ἐκλαϊκευτικὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ δημοσιεύματος καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ σ. Οὐσιαστικῶς ὁμοῦ παρέχεται ἐδῶ ἡ πρώτη πλήρης δημοσίευσις τοῦ μνημείου μετὰ τὰς ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι πρὸ τοῦ πολέμου ἐγίναν ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτεῖαν τοῦ κ. Εὐγγ., ὅτε καὶ ἔσχεν οὗτος τὴν εὐκαιρίαν νὰ μελετήσῃ τὸ μνημεῖον εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας. Ἀκριβῶς δὲ τὰς παρατηρήσεις του ἐκείνας προσφέρει ὁ κ. Εὐαγγ. τώρα εἰς μίαν σύνθεσιν ἐκλαϊκευτικὴν. Κυρία ἐπιδιώξις τοῦ σ. εἶναι ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἀναγνώστου εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ καὶ τῆς γραπτῆς διακοσμῆσεώς του. Ὁ κ. Εὐαγγελίδης ἐδίδασκεν ἐπὶ ἔτη τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Θεσσαλονίκης, αἱ δὲ παρατηρήσεις του τόσον αἱ εἰδικαὶ ὅσον καὶ αἱ γενικώτεραι πηγάζουν ἐκ πλουσίου αἰσθητικοῦ βιώματος καὶ στηρίζονται ἐπὶ εὐρείας γνώσεως τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἐξετάζονται τὸ ὄνομα, ἡ ἱστορία καὶ ἡ χρονολογία τοῦ μνημείου—ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων ταυτίζεται ὑπὸ τοῦ σ. πρὸς τὴν παρὰ τῶν πηγῶν μνημονευομένη Καμαριώτισσαν. Εἰς τὸ δευτέρον μέρος περιγράφεται λεπτομερῶς ἡ τέχνη τοῦ μνημείου: ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ ζωγραφικὴ διακόσμησις του. Εἰς ἰδιαιτερον δὲ κεφάλαιον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ σημασία καὶ τὸ νόημα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν» (σ. 26 κ. ἑ.) δίδει ὁ σ. ὠραίαν ἀνάλυσιν τοῦ χώρου τῆς βυζαντινῆς (σταυροειδοῦς τύπου) ἐκκλησίας. Εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς διακοσμῆσεως τῆς ἐκκλησίας περιγράφονται ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ κεραμικὴ διακόσμησις καὶ αἱ τοιχογραφίαι. Προστίθεται δ' ἐν ἐπίσης ὠραῖον κεφάλαιον—ἀντίστοιχον πρὸς τὸ κεφάλαιον διὰ τὸν χώρον τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας—ἀφιερωμένον εἰς τὸ νόημα καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς ζωγραφικῆς διακοσμῆσεως τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ (σ. 70 κ. ἑ.). Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἀναλύονται τὸ θρησκευτικὸν περιεχόμενον τῆς εἰκονογραφίας τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ καὶ τὰ μέσα διὰ τῶν ὁποίων ἐπιχειρεῖται ἡ ἔκφρασις τοῦ περιεχομένου τούτου, ἐξετάζεται δὲ καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἀνατολῆς εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἐνιαίου θρησκευτικοῦ καὶ αἰσθητικοῦ ἀποτελέσματος εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν· διατυπώνεται δὲ περὶ τοῦ προκειμένου ἡ ἄποψις ὅτι τὸ

ἀμάλαμα ἀνατολῆς καὶ ἑλληνισμοῦ συμπίπτει πρὸς τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Νομίζω ὅτι ὁ κ. Εὐαγγελίδης δὲν ἀπέφυγεν ἴσως ἐντελῶς κάποιον μορφολογικὸν (μορφολογικόν), συνήθη τρόπον ἀντιμετωπίσεως τοῦ προβλήματος τῆς βυζαντινῆς τέχνης μὲ τὴν ἐξηγήσιν της ὡς ἀμαλάματος ἑλληνισμοῦ καὶ ἀνατολῆς. Θὰ συζητήσω ὁμως ἐκτενέστερον μίαν λεπτομέρειαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς συγκροτήσεως τοῦ μνημείου.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διαφορᾶς, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ μορφαὶ τοῦ ὑπερφύου τοῦ νάρθηκος (καμπυλόγραμμα γείσα, παρουσία ἡμικυκλικῶν κογχῶν καὶ πολλῶν χτιστῶν ἡμικιόνων, διακοπὴ τῆς συνεχίσεως τῶν τοξωμάτων καὶ κάτω τοῦ κοσμήτου κ. ἄ.), τῆς διαφορᾶς τῶν ἀπὸ τῶν ἀντιστοιχῶν μορφῶν τοῦ ἄλλου σώματος τοῦ κυρίου ὁ κ. Εὐαγγελίδης συνήγαγε τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀρχικῶς ὁ νάρθηξ ἐστεγάζεται δι' ἀπλῆς ἐπικλινοῦς στέγης καὶ ὅτι τὸ ὑπερῶν μὲ τοὺς δύο τρούλους του προσετέθη «ἴσως» κατὰ τὸν 12ον αἰ. (σ. 21 κ.). Ἐκτὸς τῶν μορφολογικῶν τούτων κριτηρίων ὁ κ. Εὐαγγ. προσκομίζει καὶ ἓν καθαρῶς ἀρχαιολογικὸν (σ. 22 καὶ 61): τὰ λείψανα τοιχογραφίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (τρεῖς Ἀποστόλους ἐπὶ νεφῶν ὑπεράνω οἰκίας) (πίν. 24) ἐπὶ τῆς στενῆς ἐπιφανείας ἀριστερὰ τοῦ μεταξὺ τοῦ ὑπερφύου καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγματος, ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς κεντρικῆς εἰσόδου πρὸς τὸν κυρίως ναὸν (ἄποψιν τοῦ χώρου τούτου ἔξ Α. βλ. παρὰ Diehl—Le Tourneau—Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique* 159 εἰκ. 71). Ὁ κ. Εὐαγγ. χρονολογεῖ τὴν τοιχογραφίαν εἰς τὸν 11ον αἰ. καὶ θεωρεῖ ὅτι ἀρχικῶς, ὅτε ὁ νάρθηξ ἐστεγάζεται ὑπὸ ἐπικλινοῦς στέγης, εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀνοίγματος ὑπῆρχε μικροτέρων διαστάσεων παράθυρον, εὐρυνθὲν καὶ διαμορφωθὲν εἰς τὸ σημερινὸν ἀνοίγμα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς προσθήκης τοῦ ὑπερφύου. Ἐν τούτοις ἡ τοιχογραφία (πίν. 24) δὲν παρουσιάζει σαφῆ σημεῖα ἀποκοπῆς τμημάτων της· δὲν ὑπάρχουν π. χ. μορφαὶ μὴ ἀκέραιαι καὶ δυνάμεναι ἀναμφισβητήτως νὰ στηρίξουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὰ ἑλλείποντα μέρη των ἐξετείνοντο κατὰ τι δεξιώτερον. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια νὰ συνέβησαν τὰ πράγματα ὅπως δέχεται ὁ κ. Εὐαγγ., ἀλλὰ, καθὼς τουλάχιστον νομίζω, δὲν ἔχομεν σαφῆ ἀποδείξιν των. Ἀπομένουν, λοιπόν, μόνον τὰ μορφολογικὰ κριτήρια ὡς ἐνδείξεις διὰ τὴν συναγωγὴν συμπεράσματος

Ἀναμφιβόλως αἱ παρατηρήσεις τοῦ κ. Εὐαγγελίδου περὶ τῆς διαφορᾶς τῶν μορφῶν εἶναι ἀκριβεῖς· ἤδη ὁ G. Millet, *L'école grecque* κλπ. 148, 184, 196, εἶχε παρατηρήσει τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τοῦ ὑπερφύου τοῦ νάρθηκος καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν μορφῶν τῶν ἄλλων μερῶν τοῦ μνημείου· εἶχε δ' ἐξηγήσει τὴν διαφορὰν αὐτὴν μὲ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι κατὰ τὴν πρόοδον τῶν ἐργασιῶν τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ ἐτροποποιή

σαν τὸ πρόγραμμα διὰ νὰ μιμηθοῦν μορφὰς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Πρωτεύουσης.

Ἄλλ' ὡς ἴδωμεν τὰ πράγματα.

Ἐν ἓκ τῶν στοιχείων τοῦ ὑπερφῶου τοῦ κ. Εὐαγγελίδου κατατασσόμενον εἰς τὸν 12ον αἰ., αἱ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὸ κάτω τοῦ κοσμήτου μέρος τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ νάρθηκος (πίν. 4α), τὸ θεωρούμενον ὡς ἀρχικόν. Ἐξ ἄλλου χρησιμοποιεῖται τοῦτο καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τοῦ 11 αἰ. (Νέα Μονὴ τῆς Χίου: A. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, Athènes 1930, πίν. 9 κάτω — ὑπεράνω τῶν παραθύρων τῆς κόγχης). Εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκέων νομίζω ὅτι ὡς αἰσθητικὴ ἀφετηρία διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ μνημείου ὑπελογίσθη ἡ γραμμὴ τοῦ κοσμήτου. Αἱ ὁμόλογοι ἐκατέρωθεν τοῦ κοσμήτου κόγχαι τῆς προσόψεως τοῦ νάρθηκος ἀποτελοῦν στοιχεῖον αἰσθητικῆς ἐνότητος μεταξὺ τοῦ κάτω καὶ τοῦ ἄνω μέρους παρὰ τὰς ἄλλας διαφορὰς μεταξὺ τῶν μερῶν τούτων. Ὁ δὲ θεατὴς ἀποκομίζει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ τεχνίτης ἐξ ὑπολογισμοῦ κατεσκεύασε τὸ κάτω τοῦ κοσμήτου μέρος τοῦ νάρθηκος βαρὺ, ὡς αἰσθητικὸν βᾶθρον τοῦ σχεδὸν διατρήτου ὑπερφῶου μὲ τὴν σειρὰν τῶν τοξωμάτων του. Ἡθέλησε μίαν πρόσοψιν μὲ δύο πατώματα, ἀλλὰ καὶ μίαν ἐντύπωσιν «σκηνικὴν» παρὰ δὲ τὰς ὑψηλὰς διαστάσεις ἐπέτυχε μίαν πρόσοψιν ἰσορροπημένην, μὲ τὴν ἔμφασιν εἰς τὸ πλάτος. Ἐὰν τὰ τοξώματα τοῦ ὑπερφῶου ἐσυνεχίζοντο ἕως κάτω καὶ ἐτονίζετο οὕτω τὸ ὕψος θὰ ἐδίδετο μία ἐντύπωσις λεπτότητος, ἀντίθετος πρὸς τὰς ἄλλας ἀναλογίας τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ ἐντύπωσις δὲ τοῦ βᾶθρου καὶ ἐκ τῶν ἄλλων ὑπὸ τὸν κοσμήτην μερῶν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι γενικὴ. Καὶ εἰς τὰς πλαγίας ὄψεις τοῦ μνημείου τὰ ἄνω τοῦ κοσμήτου μέρη εἶναι ἐλαφρότερα τῶν κάτω, σχεδὸν διάτρητα (ἀνὰ ἑπτὰ ἀνοίγματα ἔναντι τριῶν). Ἡ ἰδία ἐντύπωσις ἀνακουφίσεως ἐπιδιώκεται ἐντονώτερον εἰς τὸν τρούλλον μὲ τὰ ἐπάλληλα ἀνοίγματά του. Ἀλλὰ διδακτικωτέρω, ὡς νομίζω, εἶναι ἡ ἐντύπωσις ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ μνημείου (πίν. 4β). Ἐδῶ τὰ παράθυρα τοῦ κάτω μέρους εἶναι τοποθετημένα σχετικῶς ὑψηλά, αἱ κορυφαὶ τῶν εἶναι πλησιέστεραι πρὸς τὸν κοσμήτην ἢ αἱ κορυφαὶ τῶν παραθύρων τῶν πλαγίων ὄψεων (πίν. 2β καὶ 5α-β), ὡς διὰ νὰ ἀποτελέσουν μίαν αἰσθητικὴν ἐνότητα μὲ τὰ ὁμόλογα παράθυρα τοῦ ἐπάνω μέρους, τὰ ὁποῖα ἐδράζονται ἐπὶ τοῦ κοσμήτου. Αἱ κάτω τῶν παραθύρων ἐπιφάνειαι τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ εἶναι βαρεῖαι· ἐκεῖθεν πρὸς τὰ ἐπάνω τὸ βλέμμα ἀνακουφίζεται, συμμετρῶς πλανώμενον μεταξὺ τῶν ἀνοιγμάτων τῶν παραθύρων, τὰ ὁποῖα ἐπίτηδες ἀφέθησαν ἄνευ τοξωμάτων· ἔπειτα διὰ τῶν διαδοχικῶν γείσων καὶ ἀετωμάτων τὸ βλέμμα περὶ πρὸς τὰς ἐσκαμμένας μορφὰς τοῦ τρούλλου — πρὸς τὰ ἐπάλληλα παράθυρα, πλαισιούμενα ὑπὸ διαδοχικῶν τοξωμάτων καὶ πρὸς τοὺς κιονίσκους τῶν ἀκμῶν τοῦ τυμπάνου (πρβλ. Εὐαγγελίδην σ. 36). Ἐχομεν, λοιπόν, εἰς

τὴν ἀνατολικὴν ὄψιν τοῦ μνημείου μίαν κίνησιν ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ἀπὸ τὰς ἀπλᾶς ἐπιφανείας πρὸς τὰς ἔσκαμμένας, ἀπὸ τῶν ἐπιπεδικῶν μορφῶν πρὸς τὰς ἀναγλυφικὰς, μίαν διαβάθμισιν φωτοσκιάσεων ἐν συνδυασμῷ πρὸς μίαν κίνησιν πρὸς τὰ ἔμπρῳς. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ εἰς τὰς πλαγίας ὄψεις τοῦ μνημείου βλέπομεν μίαν κίνησιν ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἐξ Α. πρὸς Δ., ἐκ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸν νάρθηκα, πρὸς τὴν προσθίαν ὄψιν τῆς ἐκκλησίας. Τονίζεται ἡ πρόσοψις.

Νομίζω, λοιπόν, ὅτι εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκέων ἐκφράζεται ἀντίληψις περὶ τῆς κυριαρχικῆς θέσεως τῆς προσόψεως, μία ἰδέα νέα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, παρομοία δὲ πρὸς τὴν ἀπαντωμένην εἰς τὴν ρωμανικὴν, π. χ. εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Puy (Γαλλία). Διὰ ν' ἀποδώσῃ δὲ τὸ ὄραμα τοῦ τοῦτο ὁ τεχνίτης τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων ἔγινεν, ὡς νομίζω, ἐκλεκτικός. Ἄλλ' ἤδη τὸ πρόβλημα ἀποβαίνει ἐξαιρετικῶς λεπτὸν καὶ δύσκολον: Ἔχομεν δηλαδὴ εἰς τὸ μνημεῖον τῆς Θεσσαλονίκης μίαν τάσιν, ἡ ὁποία δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τῶν ἔσω, ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἢ μήπως ἔχομεν ἐν ἐκ τῶν παραδειγμάτων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατο νὰ συζητηθῇ κάποια ἀντιστροφή τοῦ λεγομένου βυζαντινοῦ ζητήματος (question byzantine, byzantinische Frage), τώρα δηλαδὴ νὰ συζητηθῇ τὸ θέμα τῆς ἐπιδράσεως τῆς δυτικῆς (ρωμανικῆς) τέχνης ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς; Ἄλλὰ προηγουμένως πρέπει νὰ καθορισθῇ ἐπὶ τῇ βάσει ἀναμφισβητήτων ἀρχαιολογικῶν τεμηρίων ἢ οἰκοδομικῆς σχέσις τοῦ ὑπερφῶν τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ἄλλο σῶμα τοῦ κτιρίου.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ